

MINNA MAIJALA

HEL

VI

KAUNEUDEN-
RAKASTAJA

HÄMÄ

LÄINEN

HELSINGISSÄ KUSTANNUSOSAKEYHTIÖ OTAVA

Tekstin- ja tiedonlouhinta kielletty.
Text and data mining prohibited.

© Minna Maijala ja Kustannusosakeyhtiö Otava 2026

Teoksen kirjoittamista ovat taloudellisesti tukeneet Koneen Säätiö, Suomen tietokirjailijat, Otavan Kirjasäätiö ja Taiteen edistämiskeskus.

Tekstin- ja tiedonlouhinta kielletty.

ISBN 978-951-1-47216-2

OTAVA
KIRJAPAINO

Keuruu 2026

*Ei ole kysymys minusta.
Minun täytyy tehdä työni valmiiksi vain.
Onni. Sitä on rajattoman paljon olemassa.
Minä olen saanut niin paljon, etten
milloinkaan ole kehdannut sanoa: olen onneton.
Minulla ei ole siihen oikeutta.*

– Helvi Hämäläisen päiväamättömästä
kirjeestä tuntemattomaksi jääneelle ystävälle¹

SISÄLLYS

PROLOGI 9

OSA 1: SELVIITYJÄ 17

1 Juuret 19

2 Kaksi maailmaa 44

3 Leikin loppu 75

OSA 2: KIRJAILIJAKSI 105

4 Kaunis sielu 107

5 Niilo ja Haukka 142

6 Läpimurto 180

OSA 3: SÄÄDYLLINEN MURHENÄYTELMÄ 221

7 Suhde hienoon mieheen 223

8 Rikotut rajat 271

9 Kotka vai kana? 318

OSA 4: AIKAKAUDEN LOPPU 371

10 Uuteen maailmaan 373

11 Muistamisen aika 409

EPILOGI 453

Kiitokset 459

Lähteitä 461

Helvi Hämäläisen tuotanto 464

Viihteet 466

Henkilöhakemisto 490

Prologi

”**Y**ksinäiset ihmiset tarvitsevat koiran tai päiväkirjan puhuakseen – koira ei vastaa eikä päiväkirjakaan, mutta ei kumpikaan myöskään haavoita. Valitsen päiväkirjan – olen köyhä ja koira on kallis, kenties olisi se myös kaupunkioloihin sopimaton”, Hämäläinen kirjoitti päiväkirjaansa 2. helmikuuta 1957.² Hän oli kirjoittanut päiväkirjaa nuoresta pitäen, mutta vähän vaihtelevasti, toisinaan tiiviisti tuntemuksiaan raportoiden, toisinaan merkiten ylös vain päiväämättömiä havaintoja ja ajatuksia. Äidin kuoleman ja pojan itsenäistymisen jälkeen Hämäläinen kuitenkin alkoi kirjoittaa päiväkirjaansa yhä tiheämmin, ja lopulta päiväkirjasta tuli tärkeä päivittäinen keskustelu, johon hän kirjasi säätiedot, vuodenaikojen vaihtelut, kuka soitti ja mitä hän oli lukenut tai katsonut televisiosta.

Hämäläisen puhe päiväkirjalleen on intiimiä, ikään kuin hän puhuisi kokemuksistaan ja tunteistaan arkiselle elämänkumppanille. Päiväkirjaan tallentuivat myös akuutit maailmanpoliittiset tapahtumat. Usein merkinnät alkavat siitä, että päivän lehdessä on lukenut jotain kuohuttavaa, on tapahtunut jotain merkittävää, kuten John F. Kennedyn ja Olof Palmén murha tai

Tšernobylin ydinvoimalaonnettomuus, tai joku tuttu on kuollut. Hämäläinen puntaroi päiväkirjassaan ajankohtaisia tapahtumia ja keskusteluja, palaa vuoroin menneisiin aikoihin ja miettii, mihin suuntaan maailma on menossa. Näkökulma on aina henkilökohtainen ja kokemuksellinen, Hämäläinen tulkitsee lukemaansa oman maailmankatsomuksensa kautta ja poimii mukaan siihen sopivia elementtejä.

Päiväkirjalle Hämäläinen myös purnaa loukatuista tunteistaan, kun ystävät tai pojan perhe eivät ole ymmärtäneet häntä oikein tai jokin heidän tekemänsä tai sanomansa asia on haavoittanut. Toisinaan tällaista pidäkkeetöntä mielipahaa on runsaasti, mikä todistaa, että Hämäläinen työsti päiväkirjassa hetkellisiä tunteitaan ja käytti päiväkirjaansa purkautumisventtiilinä eikä kirjoittanut sitä julkaistavaksi tekstiksi. Päiväkirja ei ole samaa kuin sosiaalinen vuorovaikutus, kirjoituksen yksityinen luonne mahdollistaa avoimemman negatiivisuuden, jonka työstäminen päiväkirjassa voi edistää asioiden käsittelyä ilman suoraa konfrontaatiota. Toisinaan Hämäläinen myös pohti, että haluaisi tuhota päiväkirjansa, ettei kukaan hänen läheisistään pääsisi kauhistelemaan hänen purkauksiaan. Päiväkirja oli Hämäläisen yksityistä puhetta itselleen.

Miksi ihmiset kirjoittavat päiväkirjaa. Tolstoi ja hänen vaimonsa tuntuvat sanoneen totuuksia toisilleen päiväkirjojensa sivuilla. Aino Kallas niin hänkin sanoi itselleen totuuksia. Saima Harmaja tuo puhdas kaunis sielu, joka eli rakastavan perheen keskellä, kirjoitti päiväkirjaa. Hän antoi sille nimenkin koulutyttönä. Se oli henkilö. Minulle päiväkirja tuli tärkeäksi, kun jäin yksin, aivan yksin, äitini oli kuollut, poikani meni avioliittoon. Minulla ei enää ollut sitä pientä perhettä, jonka olin omistanut.

Päiväkirja on ikään kuin henkilö, jolle puhumme itsestäme, siitä jokapäiväisestä todellisuudesta, arjesta, joka meitä ympäröi, jota elämme, tunteistamme – on helpompi paljastaa ne paperille kuin olla kenellekään paljastamatta. Puramme sisimpäämme kerääntyvää tunteiden, tapahtumien taakkaa tai iloa sanoihin, jotka sanomme näkymättömälle itsellemme.

Olen asettanut itselleni yhden ehdottoman säännön: päiväkirjan pitää olla vilpitön. Sillä ei ole mitään itsellemmekään, jollemme ole rehellisiä, myös itsellemme epäedullisissa ja itseämme ei-moitteettomina kuvaavissa asioissa.

Päiväkirja on eräänlainen henkilö, toinen minä, jonka heijastamme paperille. Henkilö, jolle annamme itsemme, olemuksemme salaisuuden. Ja päiväkirjan pitäjän tulisi aina olla sekä miellyttävistä että epämiellyttävistä asioista puhuessaan vilpitön.

Päiväkirjassa teemme itseämme selvemmäksi itsellemme.³

1970-luvun alussa Hämäläisen kustannusyhtiössä WSOY:ssä saatiin tietää hänen kirjoittaneen päiväkirjaa useiden vuosikymmenten ajan ja hänelle ehdotettiin, että hän kirjoittaisi niiden pohjalta julkaistavat muistelmat. Hämäläinen alkoi työstää muistojaan tietoisemmin kirjalliseen muotoon. Luultavasti tältä ajalta ovat peräisin päiväämättömät lapsuuden muistelmat, joista Hämäläisen arkistossa on useita versioita. Päiväkirjoista erilliset muistelmakirjoitukset ovat kuitenkin enimmäkseen lyhyitä katkelmia ja ne keskittyvät lapsuuteen. Muutoin muistelmien aines on kirjattu päiväkirjoihin ja lukemattomiin koneella tai käsin kirjattuihin lyhyisiin havaintoihin ja muistoihin, jotka on arkistossa koottu sekalaisten paperien joukkoon.

Julkaistavaksi aiottujen muistelmien kirjoittamisen myötä Hämäläinen alkoi muovata lapsuusmuistojaan kertomuksiksi, hän

lisäsi vähitellen yksityiskohtia ja muokkasi rakennetta, lähestyi omaa elämäänsä kirjailijan tavoin käyttäen kerronnassa erilaisia kirjallisia keinoja, kuten metonymioita ja metaforia. Muistot eivät kuitenkaan muutu kirjallisuudeksi, vaan samalla hän työstää narratiivisesti omaa identiteettiään, minäkertomustaan, ja merkityksellistää itselleen omia kokemuksiaan ja tunteitaan sekä pyrkii ymmärtämään niitä.

Muistelmateos ei kuitenkaan edennyt, vaikka kustantaja vuosien mittaan kyseli sen perään. Hämäläinen piti silti muistelmien kirjoittamisen ajatusta yllä sitkeästi ja työ niiden parissa oli hänelle keskeinen projekti pitkän hiljaisuuden kaudella, joka alkoi *Sokeat lähteet* -runokokoelman julkaisemisen jälkeen vuonna 1967. Hämäläisen ystävät tarjoutuivat vuosien varrella jopa auttamaan muistelmien puhtaaksikirjoittamisessa, mutta työ otti tulta vasta, kun teoksia alettiin työstää yhteistyössä Ritva Haavikon kanssa Hämäläisen saatua vuonna 1988 Finlandia-palkinnon runokokoelmasta *Sukupolveni unta*. Muistelmateos *Ketunkivellä. Helvi Hämäläisen elämä 1907–1954* ilmestyi vuonna 1993 ja Haavikon toimittamat Hämäläisen *Päiväkirjat 1955–1988* vuonna 1994.

Hämäläinen määräsi muutamia vuosia ennen kuolemaansa laatimassaan testamentissa, että hänen kirjallinen aineistonsa on luovutettava Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kirjallisuusarkistoon, mutta päiväkirjoille hän asetti ehdon, että ne olisi pidettävä suljettuina 25 vuotta hänen kuolemansa jälkeen. Tammikuussa 2023 SKS:n arkistossa avautui tutkittavaksi 294 Hämäläisen päiväkirjaa vuosilta 1926–1998. Näistä 25 on almanakkoja, mutta useimmat päiväkirjat ovat lehtiöitä ja ruutuvihkoja, joihin Hämäläinen on kirjoittanut koettua ja ajateltua jokaisen sivun tunnollisesti täyteen marginaaleja jättämättä. 1960-luvulta alkaen yksin elänyt Hämäläinen kirjoitti päiväkirjavihkoon miltei joka ikinen päivä useita sivuja kerrallaan ja yksi vihko täyttyi muutamassa kuu-

kaudessa, joskus lyhyemmässäkin ajassa. Hämmäläisen päiväkirjajäkorpus ei kuitenkaan ole eheä, joiltakin vuosilta päiväkirjat ylättären puuttuvat ja aukot herättävät huomion. Hämmäläinen on kertunut sukulaisen heittäneen joskus epähuomiossa pois laati-kollisen hänen nuoruuden päiväkirjojaan. Aineistoa on voinut ka-dota ja tuhoutua, jotakin Hämmäläinen on epäilemättä itse seulo-nut pois. Epätäydellisyydestään huolimatta Hämmäläisen valtavan laaja päiväkirja-aineisto on hieno näköala etenkin 1900-luvun vii-meisiin vuosikymmeniin vanhenevan kirjailijan ylös kirjaamana. Hämmäläisen elämäntarinan kannalta nämä vuosikymmenet eivät olleet merkityksellisimpiä, mutta Suomen lähihistoriasta kiinnos-tuneille päiväkirjat tarjoavat valtavasti tutkittavaa.

Helvi Hämmäläisen on monessa yhteydessä todettu suhtautu-neen omaa elämäänsä koskevaan kertomukseen hyvin kontrol-loivasti. Hän valitsi itse päiväkirjoistaan kohdat, jotka kirjoitutti puhtaaksi toimitettavaa päiväkirjateosta varten. On myös ilmeis-tä, että hän itse rakensi muistelmateoksensa *Ketunkivellä* narra-tiivin ja kirjoitti siitä suurimman osan, vaikka Ritva Haavikko onkin merkitty teoksen toiseksi tekijäksi. Hämmäläinen on itse va-linnut muistelmateosten kirjeet, joiden kautta hänen tarinaansa dokumentoitiin, ja osin myös muokannut kirjeitä sopivaksi ha-luamaansa narratiiviin. Tässä elämäkerrassa Hämmäläisen aukto-risoimaa kertomusta on tarkasteltu koko Hämmäläisen arkistossa säilynyttä biografista aineistoa vasten, kun päiväkirjojen avautu-minen tutkijakäyttöön mahdollisti viimein kriittisen elämäkerran kirjoittamisen.

Hämmäläisen alkuperäiset päiväkirjat ovat ravisuttavan intii-mejä. Koulukiusaaminen ja nuoren mielen järkkäminen tuot-taa Hämmäläisen päiväkirjaan selviytymiskertomuksen, jos-sa hän ajelehtii ylpeän sitkeyden, surun, syrjityksi tulemisen ja väkivaltaisiin fantasiioihin houkuttelevan kauneudenlumon

myrskyssä. Väkivaltainen lyhyt avioliitto ja yksinhuoltajan kova elämä tallentuvat puolestaan Jussi-pojan vauvakirjoihin, ja Olavi Paavolaisen kanssa koettu myrskyinen suhde tälle kirjoitettuihin lähettämättömiin kirjeisiin. 1960-luvulta alkaen päiväkirjasta tulee Hämäläisen päivittäinen seuralainen, johon hän kirjoittaa pidättelemättä kaiken unettomuudestaan, masentuneisuudestaan, vihamielisyydestään ja epäluuloistaan. Hämäläisen päiväkirjoja on raskasta lukea. Mutta hän kirjoittaa myös perheestään, sisaruksistaan, ystävistään ja kirjailijakollegoistaan, joiden työtä seuraa ihailen. Hämäläisen päiväkirjoissa elämä välittyy sellaisena kuin se on, vuoroin synkeänä, vuoroin keveänä, enimmäkseen tylsistytävän banaalina. Päiväkirjat eivät ole vetävä kertomuksen muoto, eikä niitä ole sellaiseksi kirjoitettu.

Siksi minua kiinnosti erityisesti, mitä Hämäläinen jätti pois liki seitsemäsataasivuisesta toimitetusta päiväkirjateoksesta ja mitä hän halusi salata 25 vuodeksi. Hämäläinen itse sanoi haluavansa suojella läheisiään. Päiväkirjoissa todella on paljon Hämäläisen kiukkuisia ja epäluuloisia kommentteja niin läheisistä kuin muista hänen tuntemistaan ihmisistä, ja päiväkirjat luetuani ymmärrän hyvin, miksi Hämäläinen halusi suojella rakkaitaan omalta intiimiltä sisäiseltä myrskyltään. Mutta samalla päiväkirjat ovat myös autenttinen todiste Hämäläisen maailmankuvallisesta kehityksestä, ja monet jo aiemmin julkaistuista, ”esille piilotetuista” maailmankuvallisista päiväkirjamerkinnoista nousivat voimakkaammin esiin, kun samankaltaiset ajatukset toistuiivat päiväkirjoissa tiheämmin ja muodostivat joskaan ei selkeän, niin ainakin himmeän punaisen langan Hämäläisen ajattelussa. Tässä elämäkerrassa mielenkiinto suuntautuu erityisesti Hämäläisen persoonalliseen ja maailmankuvalliseen kehitykseen. En ole etsinyt Hämäläisen päiväkirjoista tai kirjeistä henkilökohtaiseen elämään liittyviä sensaatioita tai tuonut varta vasten julki hänen

läheisiin ihmissuhteisiinsa liittyviä ristiriitoja. Myös elämäkerran kohteella on oikeus yksityisyyteen, samoin hänen läheisillään.

Elämäkertakirjailija rakentaa kertomusta ihmisen elämästä monien erilaisten kertomusten läpi ja niitä vasten. On illuusio, että henkilön elämästä voisi kertoa totuuden, eihän meistä kukaan tiedä totuutta edes itsestämme. Elämä on ristiriitainen prosessi, ajatukset ja mielipiteet muuttuvat joskus nopeastikin, tapahtumien tulkinnat voivat elää vielä pitkään jälkeen päin, kun uutta tietoa ilmenee, ja maailmankuva ei lakkaa kehittymästä koko elämän aikana. On inhimillistä, että ihminen haluaa muutoksensa myötä tulkita uudelleen koko aiempaa elämäänsä. Onko totuus siis se, miten ihminen tulkitsi tapahtumia niiden aikana vai vasta saatuaan asioihin etäisyyttä?

”Vuorta ei voida nähdä, kun ollaan sen juurella tai kävellään ja kiipeillään sillä, sen voi nähdä vain etäältä”, Helvi Hämäläinen kirjoitti päiväkirjaansa 12. syyskuuta 1984. Hämäläiselle erityisesti toinen maailmansota ja sen jälkeinen häviäjien tuomitseminen oli päättymättömän pohdinnan kohde. Omat sodanaikaiset ajatukset ja tunteet kytivät kipeästi salattuina läpi vuosikymmenten ja purkautuivat päiväkirjan sivuille ja lopulta myös runoiksi. Sodan jälkeen esiin nostetut keskitysleirien kauhut järkyttivät Hämäläistä, mutta rikkoivat myös hänen omaa maailmankuvaansa, joka oli sodan aikana sitonut hänet Saksan kannattajaksi ja herättänyt hänessä ihailua natsijohtajia kohtaan. Elämänsä viimeiset vuosikymmenet hän pyrki käsittelemään tätä ristiriitaa. Vuori ei kuitenkaan näyttäytynyt etäältä yhtään sen mustavalkoisempana ja selkeämpänä kuin läheltäkään, monet toisen maailmansodan herättämät tunteet ja ajatukset taipuivat taiteeksi Hämäläisen runoissa, mutta maailmankuvalliset ristiriidat jäivät sovittamatta.

Helvi Hämäläiseen ei voi painaa leimoja. Hänellä ei ole eheää vakaumusta, jonka voisi tislata esiin hänen teoksistaan, kirjeistään

ja päiväkirjoistaan. Siinä hän on samankaltainen kuin useimmat ihmiset. Emme ole julkilausumia tai ehjiä teoreettisia tutkielmia, johdonmukaisuus ei ole ihmisen perusominaisuus. Saatamme kertoa jopa saman päivän aikana mielipiteenämme täysin risti-riitaisia asioita, riippuen siitä kenen kanssa puhumme. Sosiaalinen luontomme saa meidät mukautumaan vallitsevaan mielipiteeseen ja kaikki lukemamme, näkemämme ja kokemamme muovaa jatkuvasti ajatuksiamme, näkemyksiämme ja muistojamme. Käsillä oleva elämäkerta on yhtä lailla kertomus useiden poliittisten ja yhteiskunnallisten myllerrysten 1900-luvusta, jossa maailman-kuvaa piti muovata useaan kertaan järjestelmän muuttuessa.

Helvi Hämäläisen elämäkerta on osa *Nousevan fasismin todistajat* -sarjaa, jonka ensimmäinen osa oli *Katri Vala. Kulkuri ja näkijä* (2021). Siinä, missä Katri Vala oli maailmankatsomuksessaan vakaumuksellinen ja visionäärinen pasifisti, Helvi Hämäläinen tulee lähemmäksi tavallista ihmistä, joka yrittää selviytyä nopeasti suuntaa muuttavassa myrskyssä ja ottaa osaa ympärillä velloviin keskusteluihin esittämättä itseään koskaan negatiivisessa valossa. Olen pyrkinyt tarkastelemaan Helvi Hämäläistä omassa ajassa poliittisesti kuohuvilla maailmanhistorian vuosikymmenillä, joiden tapahtumat yhä piinaavat tutkijoita, kirjailijoita, taiteilijoita ja dokumentaristeja ja ajavat kysymään, miten aikalaiset kokivat fasismin kehityksen ja miksi tietoon tulleet julmuudet eivät herättäneet enemmän vastalauseita. Tämä vaivasi myös Helvi Hämäläistä itseään. Kysyn Hämäläisen elämäntarinan ohessa, miltä Euroopan kehitys näytti sellaisen suomalaisen kirjailijan näkökulmasta, joka piti itseään täysin epäpoliittisena. Voiko kukaan olla täysin epäpoliittinen, kun maailma kuohuu ja ihmisyyttä poljetaan?

*OSA 1:
SELVIYTYJÄ*

1 Juuret

Niin kuin metsä syntyy tuulenhuminasta, havuntuoksusta, polusta, jolle tipahtelevat neulaset, muurahaiskekojen ruskeista kummuista, linnun laulusta ja talvella lumen huokailusta, niin olen syntynyt minä tästä kaikesta. Siitä että Sandra-täti oli palveluksessa kartanossa kuusitoista-vuotiaana ja hänen siellä tekemänsä kujeen vuoksi kartanon omistanut herra löi häntä niin kovin korvalle, että siitä meni kuulo ainiaaksi. Olen syntynyt siitä, että Lempi-serkkuni, ruma äpärä, oli hoidettavana milloin missäkin ja oli sellaisessakin paikassa missä sanottiin, kun hänelle syötettiin perunankuoria: syö, syö, siaksi olet otettukin. Ja yöksi pantiin yhdessä koiran kanssa nukkumaan porstuan kaappiin ilman mitään vuodevaatteita. Ja siitä olen syntynyt, että ukkini äidinäiti kovan puutteen vuoksi meni ottamaan talvella tuimalla pakkasella metsästä kiinni kontistuneita jäniksiä sulin käsin ja niitä saikin. Kuinka sininen olikaan lumi silloin, suuri kuutamo, hän pitkä laiha mies, kasvot palaen pakkasen kylmyydestä punaisina kuin liekin loimutuksesta, katsoo pienten katajapensaiden takana kykkien aukeaa, jolla jänikset nämä lapsekkaat eläimet hyppelivät ja tanssivat kiivaasti toisiaan vasten poukاهدellen,

siellä hän nälkäinen kontistuneen jänisrukan otti kiinni, vei kotiin ja siellä sen heti äidinäitini pani pataan ja keitti ruuaksi.

Olen syntynyt siitäkin, että tämä samainen mummo haki pitkiä kuivuneita puita talvella metsästä, ilman housuja kun oli, niin veripunaiseksi painui iho ja suuren jäistä kylmyyttä uhoavan hongan hän raahasi tupaan, jossa se kurjasti pihisten ja itkien antoi lämpöä. Olen siitäkin syntynyt, että äidinisiä joi kaikki minkä ansaitsi, olen syntynyt tuihasta pakkasmaisemasta, jossa kuunroihut valaisivat hurjaa miesjoukkoa. Yhtenä viinapäin tappelijoista oli ukkini, kujan pitkin he kiitivät hirvittävästi karjuen ja aidanseipäät olivat katkaistut heidän kulkureittinsä varrelta. Ja vaimo ja lapset katselivat kauhulla mökin ikkunasta. Voi olenhan syntynyt siitäkin, että tämä puuseppä teki kauniita astioita, ei mikään tavallinen juomavesisaavi edes saanut olla ruma, pienillä jaloilla hän sen kaunisti – puu oli aine, josta hän loi taidettaan. Kerran teki hän puusta, haapapuusta, joka on niin ohutta, oikein solkikengätkin äidilleni, sievät rusetit niissä oli kaikki puusta. Mutta kovin leikkasivat nämä ohuet puukengät haavoille pienen tyttären jalat.

Entä kaikki muut – kuinka he elivätäkään, kuinka kuolivat. Äitini isoisä hän oli pöhötynyt suureksi, makasi vuoteella. Toiset olivat kahden aikaan menneet riiheen, äitini ja toinen pieni tyttö jäivät tupaan. Lopulta tuli niin valoisaa, että olisi ukon pitänyt sammuttaa takan otsalla palava tuiju, mutta turhaan nykivät lapset hänen raskasta kylmää kättään. Ei herännyt taatto enää koskaan lamppuja sammuttamaan.

Voi enkö ole täynnä kuin metsä heidän elämänsä, heidän raatamistaan, heidän köyhyyttään, heidän syntymäänsä ja kuolemaansa.

*Ja tästä kaikesta minun pitäisi kertoa – lumisista korpi-
teistä, joilla he ovat vaeltaneet, tomuisista ja neulasten peit-
tämistä pitäisi ottaa kiinni heidän armas elämänsä, joka
vielä viipyilee metsien niittyjen peltosarkojen tienoilla kuin
sininen suosta kohoava usva. Teidän käsillänne, raatajan
käsillä, ja puusepän kauniita esineitä valmistaneilla käsillä,
pikkutyttöjen ruskettuneilla käsillä ja eukkojen mykertyneil-
lä, kehruusta ja villan karttaamisesta uupuneilla sormilla
tahtoisin kirjoittaa. Sillä minä olen yksinäinen neulanen,
yksinäinen kivi teidän metsässänne.”⁴*

Helvi Hämäläinen syntyi 16. kesäkuuta 1907 pienessä vaatimattomassa mökissä Haminan Kalastajankadulla. Hänen äitinsä kertoi hänelle myöhemmin, että synnytyksen aikaan omenapuu kurotteli kukkivia oksiaan ikkunasta. Tästä ensimmäisestä kodista oli jäänyt Hämäläisen mieleen vain vanha ovi. Varhaisimmassa muistossaan Helvi ryömi maalaamattomalla lattialla ja katsoo ovea, joka avautuu lumeen ja kylmyyteen. ”Oveen oli naulattu kylmän estämiseksi mustalla vahakankaalla tai nahalla päällystettyä toppausta, se oli kiinnitetty kiiltävänuppisilla messinkinauloilla, päällyys oli niin rikki, että sen repeämistä näkyi kaikkialta joko harmaata pumpulia tai villaa.”⁵

Helvin ollessa kolmen vanha perhe muutti kaupungin laidalle Saviniemeen, jonka asukkaat olivat enimmäkseen palvelusväkeä ja käsityöläisiä. Saviniemessä ei ollut katuvalaistusta eikä katuja ollut kivetty, tienpientareet kukkivat rikkaruohoja, harmaasavinen tie pölysi kulkijan jalkojen alla. ”Saviniemen lapsuudenkotini muistan aina voikukkaketujen ympäröimänä. Koko Hamina oli siihen aikaan tuollainen pienten ketojen, hiekkaisen torin ja hiljaisten

katujen kaunis idylli”, Hämäläinen muisteli.⁶ Lapsuuden Saviniemeä ympäröi rehevä luonto, niityt ja metsiköt alkoivat heti kotipihan reunamilta. Nurmikot saivat rehottaa villeinä, keväisin maiseman valtasivat kukkaniityt. Pellon reunassa oli rivi harmaita ulkokuusseja, joihin piti kiivetä jyrkkiä portaita pitkin, ja vuokratalojen keskellä sijaitseva herrasväen piha oli erotettu työläisten pihoista korkealla aidalla. Jokaisen talon piha oli aidattu omaksi karsinakseen, siinä oli Helvin ja sisarusten ensimmäisten elinvuosien elämänpiiri, sillä helposti ärtyvä äiti ei halunnut lasten vaeltavan etäämmäksi.

Hämäläisten perheen elämä oli vaatimatonta ja niukkaa. Isä Aaro Hämäläinen (1873–1922) työskenteli Nordströmin pienessä nahkatehtaassa, jonka omistajalla, ikääntyvällä leskirouvalla, oli komea talo Saviniemessä, ja Hämäläiset asuivat tämän omistamassa vuokratalossa aidan takana. Nahkatehtaan työntekijöille rakennetuissa vaatimattomissa vaaleissa puutaloissa oli tiiliset savupiiput ja ruutuikkunat, sisäseinissä jo aikaa nähneet paperitapetit. Asunnossa oli ison tuvan lisäksi yksi kamari. Puulattiat olivat karun koleat.

Nahkatehdas levitti ympäristöönsä omalaatuista hajuaan, jonka Helvi Hämäläinen kuvasi syöpyneen niin syvälle tajuntaansa ja osaksi lapsuuden tapahtumiaan, että kun hän myöhemmin sattumalta aisti saman hajun, se herätti koko lapsuudenaikaisen maailman yksityiskohtineen eloon hänen mielessään.

Nahkatehtaalle ominainen haju, useimpien ihmisten mielestä vastenmielinen, liittyy kaikkiin muistoihini näiltä ajoilta. Siinä on sekaisin parkitsemattomien vuotien ja niitä käsitellessä eri tavoilla syntyviä hajuja. Pohjanahkan tuoksu, kun se lemahtaa vastaan jostakin esikaupungin suutariliikkeestä, saa minut tuntemaan omaisikseni, läheisikseni, kaikki tuon

*alan työläiset. Lapsuuteni herää ilmi elävänä mielessäni, minussa herää liikutus ja rakkaus.*⁷

Aaro Hämäläinen oli köyhän mäkitupalaisen poika ja kotoisin rajaseudulta, Iломantsista. Isä ei koskaan kertonut paljoa suvustaan lapsilleen, mutta vuonna 1963 Helvi Hämäläinen tilasi isän sukua koskevia otteita kirkonkirjoista ja sai tietää lisää. Hän kuvasi selvityksiään kirjeessään ystävälleen Aari Surakalle 9. huhtikuuta 1963.⁸

Aaro Hämäläisen isä Antti Annanpoika eli koko elämänsä Iломantsissa ensin loisena ja sitten mäkitupalaisena, siis torpparia alhaisemmassa asemassa. ”Silloisen yhteiskunnan alimmalla portaalla”, kuten Hämäläinen itse kuvasi⁹. Isoisä Antti Hämäläisen hän päätteli olleen avioton lapsi, koska toiseksi nimeksi oli annettu ”Annanpoika”. Äiti lienee ollut pojalle hyvin tärkeä, koska Antti Hämäläinen valitsi vaimoikseen tämän nimikaimoja ja antoi myös tyttärelleen nimen Anna.

Helvi Hämäläisen isä ei koskaan kertonut lapsilleen oman isänsä olleen avioton ”äpärrä”, kuten Hämäläinen ajan tapaan totesi, vaan kuvaili omaa sukuaan merkittäväksi kyläyhteisöksi. Onko näiden tarinoiden taustalla ollut häpeää omasta vaatimattomasta syntyperästä, vai onko Aaro Hämäläisellä ollut tietoa lahjakkaista esi-isistään joko isänsä tai äitinsä puolelta – kuten Helvi Hämäläinen arveli. Hänelle itselleen isän voimakas pyrkimys ylöspäin merkitsi sukupiirrettä, jolle hän etsi kantajia varhaisemmista sukupolvista.

Aaro Hämäläisellä oli kuusi sisarusta, joista hänen lisäksi vain veli Juhana eli Juho ja sisar Kaisa elivät aikuisiksi. Äiti kuoli Aaron ollessa kaksitoistavuotias ja tämän isä oli pian sen jälkeen mennyt naimisiin itseään huomattavasti nuoremman naisen kanssa, joka sai kolme lasta ja kuoli neljännen ennenaikaiseen synnytykseen.

Isän uusi vaimo ei pitänyt kuolleen vaimon lapsista ja nämä olivat joutuneet hankkimaan itse elatuksensa tekemällä töitä. Aaro oli saanut pestin paimenpoikana ja edennyt siitä nuorukaisikään tullessa rengiksi. Hän jätti Ilomantsin samana vuonna ja samassa kuussa, kun isän uusi vaimo synnytti kolmannen lapsensa. Aaro Hämäläinen kertoi lapsilleen, että oli saanut kyydin Joensuuhun emännältä, jonka talossa oli ollut renkinä. Viisas ja sydämellinen emäntä oli sanonut hänelle, että Aaro-poika oli liian hyvä jäämään Ilomantsiin.¹⁰

Aaro Hämäläinen jätti oman sukunsa taakseen katsomatta ja aloitti 20-vuotiaana uuden elämän kaupungissa, jossa hänelle avautui aivan uudenlaisia mahdollisuuksia. Joensuuhun tullessaan hän oli täysin lukutaidoton, mutta huomasi pian, että lukutaito oli elämässä etenemisen edellytys. Helvi Hämäläisen mukaan isä oli kertonut itkeneensä ymmärtäessään, miten paljon oli jäljessä tiedoissa ja taidoissa muihin verrattuna, ja ryhtyi sitkeästi lukemaan aapista työn lomassa ja jopa huussissa istuessaan.¹¹ Myös työssä hän pyrki kehittymään ja suoritti lopulta nahkurin tutkinon työskentelemällä mestarin oppilaana.

Pelkäksi nahkuriksi Aaro ei kuitenkaan aikonut jäädä, hän luotti omaan pystyvyyteensä ja halusi enemmän. Vuonna 1900 Aaro Hämäläinen muutti Haminaan töihin Nordströmin nahka-tehtaaseen, jossa hänen kykynsä tunnistettiin. Vuosien mittaan hän eteni vähitellen myymälänhoitajaksi ja lopulta koko yrityksen päälliköksi.

Antti Hämäläinen kuoli tietämättä lempipoikansa Aaron kohdaloa, luullen tämän kuolleen Venäjän–Japanin sodassa (1904–1905). Tämän Aaro sai tietää Juho-veljeltään, joka tuli yllättäen käymään Hämäläisillä Saviniemessä. Amerikassakin käynyt Juho oli nainut varakkaan vanhemman leskirouvan, ja Helvi Hämäläinen muisti hänet iloluontoisena seuramiehenä. Kauppiaana

Sortavalassa toimineella sedällä oli ongelmia alkoholin kanssa, ja hänen tarinansa päättyi Hämmäläisen mukaan surullisesti.¹²

Helvi Hämmäläinen kirjoitti vuonna 1963 Aari Surakalle isänsä sukuhistorian liikuttaneen: ”Kurkussani on pala itkua – no, minun poikani pyytää huomenna lisensiaattityön aihetta professorilta. Sillä on minulle enemmän merkitystä kuin hänelle itselleen, hän on tuon äpäränä syntyneen loisen Antti Hämmäläisen Aaro-pojan tyttären poika – neljäs polvi vasta tuosta pimeästä loukosta.”¹³

Vuosisadan vaihteessa Haminaan oli saapunut myös Somerniemeltä kotoisin ollut kaksikymmentävuotias Iida Mikkelsso (1880–1951), joka oli työskennellyt joitakin vuosia Hämeenlinnassa herrasväen palveluksessa ja halusi yhtä lailla edetä elämässään ja saada enemmän. Kuultuaan Haminan uuden sairaalan palkkaavan apulaisia Iida oli irtisanoutunut työpaikastaan ja lähtenyt kohti uutta elämää. Myös hänen toimeliaisuutensa huomattiin ja johtava lääkäri ehdotti hänelle kättilön opintoja.

Iidan opinnoista ei kuitenkaan tullut mitään, sillä sairaalaan saapui potilaaksi Aaro Hämmäläinen, joka oli saanut nahkurintyössä nautanvuodasta pernaruton, ja molempien elämä otti uuden suunnan. Kosinnan Aaro oli halunnut hoitaa vanhanaikaisittain. Helvi Hämmäläinen kertoi isällään olleen merkillinen mielihalu muodollisuuksiin ja hienosteluun. Ennen Iidan kosimista Aaro lähetti tämän äidille leski Matilda Mikkelssoille kirjeen, jossa pyysi Iidan kättä. Luku- ja kirjoitustaidoton mummo vastasi naapurin kömpelösti ylös kirjaamalla kirjeellä, että avioliiton solmiminen oli nuorten keskinäinen asia, eikä hänellä köyhänä ollut antaa minkäänlaisia myötäjäisiä vaan hän saattoi vain saatella nuoret matkaan pelkällä ”hellällä äitin lupauksella”.¹⁴ Iida luopui työstään sairaalassa ja jäi ajan tavan mukaan kotiin hoitamaan taloutta ja lapsia.

Helvi oli Iida ja Aaro Hämäläisen kolmas tytär. Vanhin tytär Rauha oli syntynyt vuonna 1904 ja Taimi kaksi vuotta myöhemmin 1906. Rauha oli vasta kaksivuotias ja Taimi viisi kuukautta, kun Iida huomasi odottavansa Helviä. Kolmas raskaus oli alusta saakka hänelle vastenmielinen. Liian pian tulevaksi ilmoittautunut kolmas tytär ei ollut tervetullut. Heti Helvin synnyttyä tuli Iidan äiti Somerniemeltä auttamaan uuden pienokaisen hoidossa ja viipyi puoli vuotta jouluun saakka, jolloin isoäidin hellä hoito vaihtui Iidan välinpitämättömyyteen.

Iida Hämäläinen teki Helville jo varhain lapsuudessa tietäväksi, että ei ollut iloinnut tämän maailmaan tulosta. Äiti kertoi Helville, että oli tätä odottaessaan tuijotellut usein seinälle ripustamaansa painokuvaa, jossa oli kaksi kaunista pikkutyttöä, ja lohduttanut, että jospa syntyvä lapsi olisi edes kaunis, niin sen maailmaan tulo olisi edes jossain määrin oikeutettua.

Kolmannesta tyttärestä ei kuitenkaan tullut kaunista, hänestä tuli pienikokoinen ja tuimailmeinen, kuten isänsä. Helvi Hämäläinen pohti myöhemmin, että varmaan siksi äiti ei koskaan pitänyt hänestä, ja haki lohtua ajatuksesta, että äidin raskauden aikana ajattelema kauneus oli löytänyt tiensä hänen kohdussa kehittyvään sieluunsa. Se oli hänestä kuin enkelin sormenjälki: ”Minussa oli kauneudenrakkaus, joka sai minut myöhemmin elämässä tuntemaan kauneuden lohduttajana, maailman kauneuden, luonnon, taiteen.”¹⁵

Etsin kiihkeästi kauneudeniloa, minä janoisin sitä. Kauneus astui ensi kerran maailmaan kukkien ja laskevan auringon muodossa. Minulla ei vielä ollut mitään kirjallisia mielikuvia tästä käsitteestä, kukaan ympäristössäni ei myöskään mitään sellaista ollut minulle antanut – ei edes äitini, joka kuitenkin tajusi kauneutta liikkeussaan pihalla, maito-

kaupassa, siivotessaan huoneitaan, hoidellessaan kukkia, joissa oli aina ruusuja. Harvinaisen värisiä ohuen sinervän vaaleita kuin huulet, jotka traagillinen kuolema oli kalventanut, niin nuo sinervän vaaleat ruusut tuntuivat olevan äitini intohimoja, mutta hän kasvatti myös jalon keltaisia ja hehkuvan punaisia kuin plyyssi tai sametti, jota näin isäntäväen salin huonekaluissa. Äitini vaali näitä ruusujaan hiekkalaatikoissa perunakellarissaan ja toi ne keväisin ikkunalaudoille, jotka hän oli erikoisesti pyytännyt laittamaan, ne olivat punamullalla sivellyt heleän ja kuivan värisiksi nuo laudat, jotka ulettuiivat tulvillaan huonekasveja pieneen harmaatapettiseen huoneeseemme. Tuon huoneen yksityiskohdista mainittakoon vain lasten rautasängyt ja vanhempieni messinkinuppinen vuode, kääntöpöytä, joka oli maalattu mustaksi, sillä oli pronssijalalla varustettu öljylamppu, jonka figuurit muistan tarkkaan, ne esittivät kahta parrakasta alastonta väkevälihaista miestä. Piironki, jolla oli pari kynttilänjalkaa ja posliinifiguuri. Tuoleina oli pari kapulaselustaista ja ruskea keinutuoli, jonka takana nurkassa oli suuri puusammiossa kasvava kumipuu. Tässä huoneessa minä etsin kauneutta – mieleeni ovat jääneet nuo heleänpunaiset kukkالاудat ruusuineen – nuo tiilenpunaiset kukkالاудat, kun kevätvalo tulvi niiden kukkametsän yli huoneeseen.¹⁶

Hermostuneeksi ja neuroottiseksi kuvattu Iida Hämäläinen pyrki loihtimaan kotiin kauneutta kaikilla niillä mahdollisuuksilla, joita niukka elämä tarjosi, ja tartutti kolmanteen tyttärensä palvelan kauneudenjanon, jonka pohjavireenä oli halu paeta arkisen elämän tavanomaisuutta, yksitoikkoisuutta ja rumuutta.

Helvi Hämäläinen katsoi äitinsä kauneudenrakkauden peiriytyneen tämän isältä, Somerniemen Palinkaisten kartanon